

УР ЛЮДВИГ
(Ужгород)

Закарпатські угорські назви їжі як предмет наукового вивчення

Лексика, пов'язана з назвами їжі й кухонного начиння, є вкрай важливою, бо чітко відображає повсякденне життя населення, його культуру. В результаті зростання життєвого рівня населення цей пласт лексики швидко змінюється, багато назв зникає, й досліджувані нами говірки поступово втрачають свої архаїчні риси, яких в інших угорських говорах на території Угорщини уже не знаходимо.

У повсякденному житті людини першорядну роль відіграє харчування, тому дослідження назв їжі й кухонного начиння має важливе значення не тільки для мовознавчої науки, а й для етнографії, історії й культури населення. Незважаючи на важливість цієї проблеми, вона досліджена ще недостатньо. На сьогодні найбільшу увагу цьому питанню приділив П.М. Лизанець, який опублікував з даної теми ряд статей і помістив 64 лексичні та 12 семантичних карт у першому томі „Атласу угорських говорів Закарпаття”. Безперечно, перш за все автора цікавила територія поширення назв їжі та кухонного начиння, але він не вдавався до її детального мовного та етнографічного аналізу.

Чимало дослідників, спочатку розглядали їжу й кухонне начиння в етнографічному плані, а потім і в лінгвістичному аспекті.

У лінгвістичній та етнографічній науці з'явилося ряд монографій на цю тему, серед них треба виділити працю Золтана Уйварі (Ujváry Zoltán) „Народне харчування у трьох Гимирських долинах” [31]. Крім детального етнографічного опису харчування угорців, що проживають у Гимирських долинах, автор подає діалектні назви їжі й кухонного начиння. Отже, ми отримуємо важливу інформацію і про лексику угорського населення Гимирських долин. Порівнюючи лексику, пов'язану з їжею та кухонним начинням угорського населення Гимирських долин та ужансько-латорицьких угорських говірок, ми знайшли немало таких лексем, яких немає в досліджуваних нами угорських говірках. Наприклад: *herőce* 'вергуни', *patpuska* 'пончик', *lapis kalács* 'оладка, коржик', *csivákolás* 'очищення сливи від кісточок (для приготування повидла)' і т.д.

У такому ж аспекті досліджуються назви їжі й кухонного начиння і в іншій монографії „Народне харчування міста Корцог” [20]. Мігай Фозекош (Fazekas Mihály) особливо ретельно описує роль хліба, м'яса та молока у харчуванні міста Корцог.

Про основні методи дослідження народного харчування (їжі й кухонного начиння) пише Ібоя Берецькі (Bereczki Ibolya) [12]. Авторка підкреслює, що дослідження культури народного харчування дуже важливе, бо воно містить значну інформацію про побут угорського населення, його історію та взаємозв'язки з іншими народами.

Важливо згадати ще монографію Яноша Чопова (Csaró János) „Молоко й молочні продукти у харчуванні” [15]. Автор підкреслює, що молоко мало велике значення у харчуванні угорців. Приготовлену з молока їжу здебільшого вживали під час посту, однак часто варили молочні страви й у інші дні року.

Найпоширенішим було коров'яче молоко. Споживали його здебільшого некип'яченим, з хлібом. З того молока, яке зоставалося, готували молочні продукти. Зі сметани збивали масло.

Атілла Т. Собо́в (Szabó T. Attila) про лексему *fánk* 'пончик' пише, що в угорських говірках вона загальнопоширена, і походить з німецької *Pfannkuchen* 'млинчик, пончик з повидлом, смажений на олії' [29,475].

Важливо згадати ще статтю Золтана Гомбо́ца (Gombocz Zoltán) „Клички тварин та назви тварин”, де він дає етимологічний і лінгвістичний аналіз цієї лексичної групи.

Золтан Гомбо́ц займався також назвами м'ясних страв. Він наголошує, що серед давніх угорських назв м'ясних страв відносно мало спеціальних термінів у вузькому розумінні цього поняття, а описові назви, як-от давня *tehénhús* (не *marhahús* 'яловичина', як називаємо нині) *tormával* 'м'ясо корови з хрін'ом', роз'яснення не потребують [21, 160]. У наших давніх куховарських книжках не знаходимо нині вже відомий майже по всій Європі *paprikás* 'угорська печеня, приправлена червоним перцем'. Відсутні м'ясо, приправлене червоним перцем, та курча, приправлене червоним перцем (*paprikás hús* та *paprikás csirke*). Це можна пояснити тим, що у той час паприку (червоний перець) ще не знали. У 1793 році граф Гофманнзегі, котрий тоді подорожував Угорщиною, згадує про паприку. З його опису довідуємося, що іменовану ним *török bors* 'турецький перець' спецію в Угорщині називали *paprika* 'паприка' й вперше він скуштував її в голубцях [21, 167].

Ведучи мову про використання в харчуванні овочів, слід згадати ще й так часто споживану закарпатським угорським населенням картоплю (*krumpli*). Походженням цієї лексеми займалися й кілька відомих дослідників. Карой Цегліді (Czeglédi Károly) вважає, що слово *krumpli* сформувалося з утвореної з баварсько-австрійським зменшувальним суфіксом *-l* форми *krūmpe*, що з баварсько-австрійського *krumpirn*, відомої в штирійському селі Пьоллан [13, 230].

На відміну від цього, Ласло Деме (Deme László) наголошує, що для пояснення лексеми *krumpli* нам неодмінно треба брати форму *krumpl* з сонорним закінченням *-l* у позиції після приголосної, оскільки угорське *-li*, як правило, є продовженням не німецького *-el*, *-eal*, а кінцевого *-l* [18, 275].

Цієї ж самої думки дотримується й Онтал Горгер (Horger Antal) у своїй статті „Krumpli” („Картопля”) [22, 63]. На думку Ласло Деме, з давньої угорської форми *krumpér* інші угорські варіанти виведені бути не можуть, а тільки з форми *krumpr*, з кінцевим сонорним *r* [18, 275]. З цим однак не погоджується Онтал Горгер, бо, на його думку, з форми **krumpr*, що навіть не існувала окремо, в угорській мові ніколи б не стало *krumpér* з закінченням *ér*, а лише хіба що **krumpr* > **krumpar*. Істина, однак, у тім, – пише Онтал Горгер –, що зі слова *krumpiern* < *krumpirn* (літературне німецьке *Grundbirne*) у мові міського німецького населення, що контактувало з угорським міським населенням, за всіма правилами спочатку стало *krumpér*, а потім з цього, з одного боку, з випаданням першого з двох *r* *kumpér* > *korompér*, з іншого ж боку, з розвитком роз'єднувального звука між двома приголосними на початку слова, утворилися форми **kurumpér* > *korompér*, й з цього знову ж, з одного боку, з дисиміляцією першого *r* *kolompér*, а потім з цього в місцевості, де вимовляють *i*, зі зміною *é* > *i* > *i* утворилося *kolompír* > *kolompir* [22,

61–62]. На досліджуваній території вживається *krumpli*, *kolompír*, *kompír* 'картопля'. З неї часто готували різні страви.

У зв'язку з зерновими слід згадати ще статтю Арпада Шебештьїна (Sebestyén Árpád) „Обмолот зерна в давнину й нині”, в якій автор ознайомлює нас зі звичаями й традиціями цієї справи в селі Гочай області Сатмар.

На досліджуваній території окремі види посуду виготовляли з дерева. Дослідженням лексеми *fa* 'дрова' займався Дежив Пайш (Pais Dezső). У своїй статті автор розглядає різні форми цієї назви.

В 1991 році на вшанування 70-річчя Лоранда Бенкива з'явився ювілейний збірник, в якому побачили світ численні діалектологічні статті. Однією з них є праця Лойоша Балого (Balogh Lajos) „Половці в Закарпатті?”. Назва як запитання фігурує в автора тому, бо, як зізнається, він сам, завдяки „Атласу закарпатських угорських говорів” П.М. Лизанця, довідався про те, що Велика Добронь й Ракошино є селами половецького характеру [11, 63].

Важливою в цьому ювілейному збірнику є стаття Ласло Горвата (Horváth László), в якій він розглядає слов'янізми в „Угорському історично-етимологічному словнику”. Автор пише, що у словнику зафіксовано чимало слов'янських запозичень та засвоєнь, хоч не всі слов'янізми відзначені, незважаючи на те, що у розпорядженні укладачів були наукові статті про слов'янські запозичення та двотомна монографія Іштвана Кнежі (Kniezsa István), Шандора Рота (Rot Sándor) та інших. Важливо згадати також статтю Жужі Кокук (Kakukk Zsuzsa), яку авторка присвячує тюркським запозиченням, оскільки в нашій дисертації ми також досліджуємо багато слів тюркського походження. Авторка підкреслює, що з часів турецького панування залишилися головним чином слова, пов'язані з повсякденним життям: назви тканин, одягу та страв. Тюркізмами в угорській мові займався і Лойош Лігеті (Ligeti Lajos).

У 1962 році відомі діалектологи Лойош Ливрінце (Lőrincze Lajos) та Шому Імре (Imre Samu) зібрали на Закарпатті матеріал до „Атласу угорських говорів” у н. пп. Шаланки, Вари, Гомок й Чонгор.

До 60-х років ХХ ст. з'явилися тільки окремі невеличкі статті про угорські говори Закарпаття: Яноша Нодя (Nagy János) [26, 425–426], Берната Мункачі (Munkácsi Bernát) [25, 14–29], Іштвана Чоподі (Csapodi István) [14, 31–34], Балінта Чюрі (Csűry Bálint) [16, 163–173], Гержона Ендреї (Endrei Gerzson) [19, 285–286], Лойоша Томаша (Tamás Lajos) [30, 265–269], Кароя Попа (Pap Károly) [27, 330–339] та інших, в яких здебільшого йшлося про фонетичні та морфологічні особливості цих говорів, і тільки одна стаття присвячена лексиці солерудника селища Солотвино.

Систематичне дослідження угорських говорів Закарпаття розпочалося фактично з відкриттям кафедри угорської філології в Ужгородському державному університеті й, зокрема, з 1966 року, коли цю кафедру очолив тоді ще кандидат наук, доцент, а з 1971 року доктор філологічних наук, професор П.М. Лизанець. Цим говорам він присвятив понад 50 наукових статей та тритомний „Атлас угорських говорів Закарпаття” (1992–2003). До укладання цього фундаментального дослідження він підготував і видав Програму-питальник по збору лексики і семантики угорських говорів Закарпаття у двох частинах. Тривала копітка двадцятип'ятирічна наполеглива робота зі збору лексики дала можливість авторові

опублікувати протягом дванадцяти років „Атлас угорських говорів Закарпаття” у трьох томах, який вміщує 1215 лексичних та семантичних карт, в тому числі і зведені карти. На карті 1215 вперше в мовознавчій науці подається класифікація угорських говорів Закарпаття на три групи: 1) Ужансько-латорицькі, 2) Боржавські та 3) Марамороські говори.

У першому томі „Атласу” автор подає 72 лінгвістичні карти (241–313) та 16 семантичних, на яких скартографовані назви їжі, кухонного начиння та напоїв на всій території угорських говорів Закарпаття [23]. Автора „Атласу” цікавила перш за все територія поширення лексем і семем, а не їх детальний аналіз як з боку етимології, так і в етнографічному аспекті.

Крім цього, проф. П.М. Лизанець опублікував у 1995 році в Будапешті в одному із збірників наукових праць статтю „Лексичні паралелізми, пов’язані з харчуванням, в угорських говорах Закарпаття” (на матеріалі I тому „Атласу”, у якій наводить цікавий фактичний матеріал щодо використання лексичних паралелізмів для назв різних страв, наприклад: *tyukleves, tyukhúsleves, bujjon, pipileves* (карта № 272) на позначення 'курячого бульйону', *nudli, krumplitudli, poc, pochaluska, pucuka, pucuhaluska, pucutészta, pocvészta, angyalbögyörő* (карта № 281) на позначення 'продовгуватих, круглої форми галушок з муки і вареної картоплі', *dereje, piroha, barátfüle, macskafüle* (карта № 283) на позначення 'вареників', *lapcsánka, kremzli, tósnyi, kugli, krumplis tészta, krumplipalacsinta* (карта № 284) на позначення їжі 'оладки з тертої си-рої картоплі та муки', *fasirt, faszírozott, pecsenye, labdapecsenye, kotleta* (карта № 288) на позначення 'котлети' і т. д. [24, 147–153].

Угорські назви страв, кухонного начиння та напоїв досить широко використовуються і українським населенням Закарпаття, що проживає у південно-західних районах області. Цей матеріал широко представлений у тритомній монографії П.М. Лизанця [24].

У монографії „Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпаття. Венгерско-украинские межъязыковые связи” (1976), яка вийшла з друку у видавництві Угорської Академії наук, подано словник цих мадяризмів [8, 573–640], що дає можливість порівняти і зіставити ці назви з тими, які ми зібрали, і вказати, що подібні запозичення назв страв з українських говорів Закарпаття поширені й у досліджуваних нами угорських говірках. У цій праці зібрані ним гунгаризми поділено на 29 тематичних груп та 152 підгрупи [8, 106].

Інша робота П.М. Лизанця – „Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР”, присвячена детальному аналізу мадяризмів, серед яких багато таких, що пов’язані з харчуванням [7, 17–251]. Автор приходять до висновку, що угорська мова впливала доволі продуктивно на закарпатські українські говірки лише кількісно. Якісно вплив був незначним. У той час як слов’янські елементи й серед них українізми стали в угорській мові поширеними й загальноновживаними, угорські запозичення, за винятком незначної кількості слів, в українській мові не поширилися й нині живаються як обласні слова та архаїзми.

Напрацювання професора П.М. Лизанця є віхою в історії закарпатської діалектології. Він належить до тих мовознавців, які вважають своєю кривною справою процес поглиблення угорсько-українських зв’язків. Метою свого життя

він поставив збір діалектного матеріалу й у рамках цього його обробку та картографування.

За останні роки про назви їжі підготовлено кілька робіт, зокрема Е.Д. Турчин на матеріалі східнополіських українських говірок написала й захистила кандидатську дисертацію на тему: „Лексика питания в украинских восточнополесских говорах” [10] та опублікувала кілька статей.

У 2001 році Е.Д. Гоца, ст. викладач кафедри української мови УжНУ, захистила в Ужгороді кандидатську дисертацію на тему: „Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах” [1, 1–20]. Дисертаційна робота складається із вступу і трьох розділів. До роботи додаються 130 лексичних, 4 семантичних і 23 зведені лінгвістичні карти, а також індекс слів і словосполучень. У дисертаційній роботі подаються також і окремі угорські номени, які наявні у досліджуваних нею українських карпатських говірках: *левеш* 'суп' (угор. *leves*), *ранташ* 'засмажка' (угор. *rántás*), *погач*, *богач* 'невеликий хлібець' (угор. *rogácsa*), *кіфлі* 'рогалик' (угор. *kifli*), *фанка* 'пампушка' (угор. *fánk*) та інші. Дисертантка приходить до висновку, що основу українських карпатських назв їжі й кухонного начиння становлять номени, що з тим же значенням уживаються і в інших українських діалектах, багато з них є загальнонародними і нормативними в українській літературній мові [1, 14]. Поряд з цим, як відзначає Е.Д. Гоца, досліджуваний нею пласт лексики поповнюється також запозиченнями з інших мов (9,5 % від загальної кількості 2522 назв). Серед цих запозичень найбільше мадяризмів (40%), запозичень з польської (28%) та з румунської (16%) мов. Значно менше запозичень з російської (7,5%), з словацької та деяких інших мов [1, 16]. Е.Д. Гоца опублікувала з цієї теми й інші наукові праці [2–4].

Як бачимо, дослідження назв їжі й кухонного начиння проводилося як вченими Угорщини, які здебільшого цю групу лексики аналізували в етнографічному аспекті, так і вченим України та зокрема Закарпаття, які більшу увагу приділяли її мовному аспекту.

Незважаючи на те, що кожна нація, народність має свої специфічні назви їжі, напоїв, печива та кухонного начиння, свої особливості харчування, що пов'язані з культурою та традиціями певного народу, угорці, проживаючи на території Закарпаття і тісно контактуючи з населенням різних національностей – українцями, словаками, румунами та ін., запозичивши деякі назви їжі та кухонного начиння, утворили свій особливий колорит, який вартий дослідження.

Список використаних джерел

1. Гоца Е.Д. Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – Ужгород, 2000. – 20 с.
2. Гоца Е.Д. Назви їжі, пов'язані з часом її споживання в українських говорах Карпат // Науковий вісник Ужгородського університету: Серія ”Філологія”. – Ужгород, 2000. – Вип. 4. – С. 8–11.
3. Гоца Е.Д. Назви страв із кукурудзяного борошна в українських карпатських говорах // Науковий вісник Ужгородського університету: Серія ”Філологія”. – Ужгород, 2003. – Вип. 8. – С. 25–31.

4. Гоца Е.Д. Угорські запозичення в українських карпатських назвах їжі // *Acta Hungarica*. – Ужгород, 2003.– X-XI. –ий рік видання (2001) – С. 30–39.
5. Горват Е.И. Фонетическая система венгерских говоров Потисья Закарпатской области // Автореферат кандидатской диссертации. – Тарту, 1977. – 16 с.
6. Ковтюк С.И. Неассимилированные украинизмы в ужанском венгерском говоре (Соавтор Пердук Я. Б.) // Тезисы докладов всесоюзного совещания финно-угроведов. – Ужгород, 1977. – С. 92–93.
7. Лизанец П.М. Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР. –Ужгород, 1976. – 326 с.
8. Лизанец П.Н. Венгерские заимствования в украинских говорах - Закарпатья. Венгерско-украинские межъязыковые связи. – Изд.-во АН Венгрии. – Будапешт, 1976. – 683 с.
9. Турчин Є.Д. Загальні назви їжі в говорах української мови // *Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і не слов'янськими мовами: Тези доп.* – Ужгород, 1982. – С. 114–116.
10. Турчин Е.Д. Лексика питания в украинских восточнополесских говорах //Автореферат кандидатской диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – К., 1990. – 20 с.
11. Balogh Lajos. *Palócok Kárpátalján? //Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára / Szerk.: Hajdú Mihály–Kiss Jenő.* – Bp.: 1991. – 60–63.o.
12. Bereczki Ibolya. *Útmutató a népi táplálkozási kultúra gyűjtéséhez.* – Szolnok: Damjanich János Múzeum, 1995.– 128 o.
13. Czeglédi Károly. *Krumpli // MNy. XXXIII, 1937.* – 228–230.o.
14. Csapodi István. *Máramarosi nyelvjárás // Nyr. XXXVI, 1907.* – 31–34.o.
15. Csapó János. *Tej és tejtermékek a táplálkozásban.* Bp.: 2002.– 276 o.
16. Csúry Bálint. *A magánhangzók elisíója a tiszaháti és ugocsai nyelvjárásban // MNy. XXV, 1929.* – 163–173. o.
17. Deme László. *A magyar nyelvjárások néhány kérdése // Nyelvtudományi Értekezések 3.sz.* – Bp.: 1953. – 40–43. o.
18. Deme László. *Krumpli, kolompér // MNy. XL, 1944.* – 275–279.o.
19. Endrei Gerzson. *Tiszaháti nyelvjárások // Nyr. XXXVIII, 1909.* – 285–286. o.
20. Fazekas Mihály. *Karcag népi táplálkozása.* – Debrecen: KLTE, 1994.– 234o.
21. Gombocz Zoltán. *A régi magyar ételnevek eredetéről // MNy. I, 1905.* – 160–168.o.
22. Horger Antal. *Krumpli // MNy. XLI, 1945.* – 61–63.o.
23. Lizanec P.N. *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet.* – Akadémiai Kiadó. – Bp., 1992. – 884 o., II. kötet. – Ungvár, 1996. – 952 o., III. kötet. – Ungvár–Debrecen, 2003. – 827 o.
24. Lizanec P.M. *Lexikai párhuzamok a táplálkozás szókincsében a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban // MNy. LXXX, 1984.* – 147–153.o.
25. Munkácsi Bernáth. *A magyar–szláv etnikai érintkezés kezdetei // Ethnographia VIII, 1897.* – 14–29.o.
26. Nagy János. *Ugocsai nyelvújítások // Nyr. VIII, 1875.* – 425–426.o.
27. Pap Károly. *Bereg megyei tájszók és szólásmódok.* – Mny. XXXV, 1939. – 330–339.o.

28. Sebestyén Árpád. Gabonacséplés régen és ma. (Gacsály, Szatmár megye) // MNyj. 1. – 269–270.o.
29. Szabó T. Attila. Szó- és szólásmagyarázatok. Fánk // MNy. LIX, 1963. – 475 – 476.o.
30. Tamás Lajos. Az aknaszlatinai szókincsből. – Mny., XXXV., 1939. – 265–269.o.
31. Ujváry Zoltán. Népi táplálkozás három gömöri völgyben. – Debrecen, 1991.